

Enes Kujundžić
(Sarajevo)

Raznovrsno egzaktno-naučno nasljeđe:

U POVODU IZDAVANJA PRVOG SVESKA KATALOGA ZNANSTVENIH
RUKOPISA EGIPATSKE NACIONALNE BIBLIOTEKE U KAIRU

Katalog naučnih rukopisa u Egipatskoj nacionalnoj biblioteci.

Prvi dio

Fihris al-maḥṭūṭāt al-‘ilmiyya al-maḥfūza bi-dār al-kutub al-miṣriyya = (A Catalogue of the Scientific Manuscripts in the Egyptian National Library). Al-Qāhira: Al-Hay’at al-miṣriyya, al-‘amma li’l-kitāb, 1981.

Zahvaljujući zakašnjelom buđenju znanstvene savjesti, katalozi istočnjačkih rukopisa pojavljuju se i danas. Kompletna slika o njihovom broju i značenju bila je čini se, optimističnija u drugoj polovini devetnaestog stoljeća kada su se pojavili veliki katalozi Flügela¹, De Slanea² i Ahlwardta³ nego što je danas. Pa ipak, zahvaljujući, između ostalog, naraslom interesu za historiju nauke, čije izučavanje ostaje nekompletno bez izučavanja arapskih naučnih rukopisa, u novije vrijeme oživjele su aktivnosti na njihovom katalogiziranju i prezentiranju⁴. I dok neki istraživači, kada govore o broju arapskih rukopisa, koji su se sačuvali do danas, navode cifru od 600.000 jedinica (Halidov)⁵ dotle drugi (Salāḥuddīn Munaḡḡid)⁶ smatraju da je taj broj daleko veći i da dostiže 3 miliona pojedinačnih rukopisa sadržanih u oko milion i po kodeksa.

Istina je, vjerovatno negdje na sredini, broj arapskih rukopisa u svjetskim zbirkaṃa, još uvijek se može odrediti samo približno jer na putu utvrđivanja njihovog stvarnog broja stoji činjenica da neke važne kolekcije kakva je, na primjer, ona u

-
1. G. Flügel: *Die Arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien*: Druck und Verlag der K. K. Hof – und Staatsdruckerei, 1865–1867.
 2. M. Slane: *Catalogue des manuscrits Arabes de la Bibliotheque nationale*. Fasc. 1–3. Paris, 1883–1895.
 3. W. Ahlwardt: *Die Handschriften – Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin*. Verzeichniss der Arabischen handschriften 1–10., Berlin, 1887–1899.
 4. Urgentnost potrebe katalogiziranja arapskih rukopisa naglašena je i u posebnoj rezoluciji donesenoj na 28. Međunarodnom kongresu orijentalista održanom u Kanberi 1971. godine. Vidi, R. Sellheim »The Cataloguing of Arabic Manuscripts as a Literary Problem,« *Oriens* (1974), 23–24, str. 306–311.
 5. *Bibliografija arapskih rukopisej*. Sastavila I. B. Mihajlova uz učešće A. b. Halidova, Moskva: Nauka, 1982. str. 9.
 6. Isto, str. 9.

Sulejmanijja biblioteci u Istanbulu nisu još u potpunosti katalogizirane.⁷ To se može reći i za kolekcije Gazi Husrevbegove biblioteke, Orijentalnog instituta u Sarajevu gdje je katalogiziranje u toku, a fondovi rukopisa zasada su predstavljeni inventarnim knjigama.

U svijetu ima između pedeset i sto hiljada arapskih rukopisnih izvora iz oblasti historije egzaktnih nauka i medicine. Naše današnje poznavanje nivoa dostignutog u nauci na arapskom jeziku u periodu od osmog do osamnaestog stolje bazirano je uglavnom na istraživanjima vršenim na osnovu evropskih rukopisnih zbirki koje su i prve dobile svoje kataloge. Za ovu temu najznačajnije su one kolekcije u Državnoj biblioteci u Berlinu, Biblioteci Britanskog muzeja, biblioteci Oksfordskog univerziteta, Nacionalnoj biblioteci u Parizu, Orijentalnom institutu Sovjetske akademije nauka, muzeju Eskurijal u Madridu, te zbirka u Beču i Rimu. Za njima ne zaostaju mnogo ni neke zbirke u Sarajevu. U zemljama izvan Evrope koje su najbogatiji baštinici naučnog nasljeđa na arapskom jeziku najvažnijim zbirka rukopisa od interesa za historiju nauke raspolažu, pored Turske i Egipt, Sirija, Irak, Iran, te Indija u kojoj posebnu pažnju zavređuje jedna takva kolekcija u gradu Patni.⁸

Kao važan centar islamske astronomije od desetog stoljeća pa nadalje, Kairo raspolaže velikim brojem arapskih rukopisa iz egzaktnih nauka. Tamošnji materijal ne potiče samo iz Egipta nego i iz udaljenih oblasti kakve su Maroko, Centralna Azija i Jemen. Kada se to ima u vidu, razumljivo je što je u cilju upoznavanja sa egzaktnim naukama u islamskim zemljama u srednjem vijeku, od strane nekih američkih institucija i uz saradnju Egipatske nacionalne biblioteke, upravo u Kairu iniciran projekt istraživanja islamske astronomije. Od samog početka na čelu projekta bio je Dr. David King sa Njujorškog univerziteta.

U različitim etapama realizacije, u projektu su pored Davida Kinga uzeli učešće E. Kennedy i O. Gingerich, a od egipatskih istraživača Imam Ibrahim Ahmed i Šahnaz Jusuf sa Kairskog univerziteta. Priprema kataloga, o kome je ovdje riječ, počela je još 1974. godine pregledom kairskih rukopisa što je podrazumijevalo prije svega klasifikaciju svakog rukopisa prema njegovom sadržaju.

U Egipatskoj nacionalnoj biblioteci (Dār al-kutub) ima oko pet hiljada astronomskih i matematičkih djela sadržanih u oko 2.500 rukopisnih kodeksa koji se bave različitim temama od veoma složenih kao što je matematička astronomija pa do prilično bizarnih kao što je astrologija. Po obimu ona se kreću od astronomskih priručnika sa nekoliko stotina stranica teksta i ilustracija do kratkih bilješki i pojedinačnih tablica na jednoj jedinjoj stranici.

U daljem radu pripremljene su indeksne kartice sa naslovom, imenom autora, datumom prepisa, signaturom u kolekciji i brojem listova. Po prirodi svog sadržaja djela su klasificirana u slijedeće šire stručne skupine:

7. Uvid u dostignuća istraživanja na području egzaktnih nauka na arapskom jeziku, posebno matematike i astronomije može se steći na osnovu F. Sezgin: *Geschichte des Arabischen Schrifttums*. Band V. Mathematik. Bis ca. 430 H., Leiden: E. J. Brill, 1974, i Isti: Band VI: – *Astronomie und Sammlungen arabischer Handschriften*, Leiden, 1978.

Istim pitanjima, ali na široj osnovi, dovodeći istraživanja do kraja 17. vijeka, bavi se i bibliografski rad čiji su autori G. P. Matvievskaia i B. A. Rozenfeld: *Matematiki i astronomy musulmanskogo srednjevekovja i ih trudy (VIII–XVII v.)* 1–3. Moskva: Nauka, 1983.

8. Vidi: Abdulhamid Mawlawi et al.: *Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library of Bankipore*. Vol. XXII, Patna, 1937.

1. Opća djela astronomskog sadržaja,
2. Astronomski priručnici (zidžovi),
3. Astronomsko računanje vremena,
4. Astrologija,
5. Matematika,
6. Fizika.

Ove skupine su dalje podijeljene na podskupine. Tako je, na primjer, četvrta skupina posvećena astronomskom računanju vremena klasificirana kako slijedi:

- Opće rasprave o astronomskim instrumentima,
- Armilarna sfera,
- Astrolab,
- Almukantar kvadrant, (al-muqanṭarāt),
- Sinusni kvadrat (al-muḡayyab),
- Miscelanea o univerzalnom astrolabu i kvadrantima,
- Pješčani satovi,
- O ostalim instrumentima.

U fazi kataloške prezentacije rukopisa uzeti su u obzir slijedeći elementi opisa:

1. Oznaka kolekcije u kojoj se rukopis nalazi (odnosno iz koje je dospio u fond Eg. nac. biblioteke. Na primjer Taymūr, Tal'at i slično)
2. Broj rukopisa u kolekciji.
3. Rukopisi naglašene umjetničke vrijednosti označeni su zvjezdicom, a oni koji bi se mogli okarakterisati kao izuzetno umjetnički vrijedni dobili su dvije zvjezdice.
4. Rukopisu značajnom za historiju nauke dodat je ispred naslova uskliknik, ili pak dva uskliknika ako se radi o izuzetno vrijednom djelu.
5. Naslov djela onako kako se pojavljuje u rukopisu, ili kako se pojavljuje u drugim kopijama istog djela dat je u četvrtastoj zagradi [].
6. Ime autora onako kako se pojavljuje u rukopisu, ili kako ga sugeriraju druge kopije istog djela u četvrtastoj zagradi [].
7. Reference na drugi dio kataloga (još nije izašao), gdje su indicirane druge kopije istog djela u Kairu i gdje se može naći sažetak sadržaja.
8. Proveniencija (geografsko porijeklo) rukopisa naznačeno je slijedećim simbolima:

- △ Egipat
- ▽ Sirija, Palestina,
- Magreb,
- ◻ Irak,
- Turska, Jugoistočna Evropa (Balkanske zemlje),
- ◇ Iran,
- × Jemen,
- ▭ Hidžaz (Saudijska Arabija),
- § Porijeklo nepoznato,
- § △ Vjerovatno Egipat (na primjer),
- Rukopis prenesen iz jednog u drugo područje,
- + Kršćanski autor ili prepisivač rukopisa,
- ☆ Jevrejski autor ili prepisivač rukopisa.

Naučni rukopisi u Dār el-kutubu potiču iz nekoliko kolekcija a u ovom katalogu prezentirani su kako slijedi:

- Str. 1–364 sadrži prikaz općeg fonda Eg. nac. biblioteke,
- Str. 365–456 zbirka iz biblioteke Mustafe Fadila,
- Str. 459–569 Maktaba Tal'at,
- Str. 571–629 Maktaba Taymūr,
- Str. 633–636 Maktaba Qawwala,
- Str. 643–647 Maktaba Halīl aga,
- Str. 651–657 Maktaba Halīm,
- Str. 661–673 Maktaba Aḥmed Zakī.

U katalogu je zatim data lista astronomskih instrumenata koji su pohranjeni u Eg. nacionalnoj biblioteci, pored lista prepisivača, vlasnika i bivših čitalaca rukopisa, kao i godine nastanka pojedinih rukopisnih primjeraka. Pošto je izostao indeks autora, za što u katalogu nije dato nikakvo objašnjenje, veoma je otežano pratiti prisustvo i frekvenciju pojavljivanja naslova pojedinačnih autora. I pored toga, čak i ovlaštan pogled u stranice ove velike knjige upućuje na Sibṭ al-Mārdinija⁹ kao autora sa najvećim brojem naslova. Al-Mārdini je, po slobodnoj procjeni, predstavljen sa više od tri stotine djela što je najočitija indikacija popularnosti ovog autora u astronomskim krugovima Egipta njegova vremena i kasnije. Po frekventnosti javljanja slijedi ga također egipatski autor Ibn al-Mağđī,¹⁰ a ne mali broj naslova pripada Kāḍi-zāde er-Rumiju. Zanimljivu koincidenciju predstavlja činjenica da se astronomska djela Sibṭ al-Mārdinija, u odnosu na slična djela drugih autora, javljaju u najvećem broju i u sarajevskim kolekcijama naučnih rukopisa na istočnim jezicima.

Već je rečeno da su estetske vrijednosti pojedinih rukopisa, bilo da se radi o kvalitetu pisma ili iluminaciji, naglašeni sa zvjezdicom ili dvije, dok je znanstvena važnost rukopisa naglašena sa jednim ili dva uskličnika. Pri tome treba reći da u ovom katalogu, pri takvom rangiranju, nije pravljena diskriminacija između originala, fotokopije, ili mikrofilma. Među posebno značajne za historiju nauke i umjetnički vrlo vrijedne autore kataloga je izdvojio slijedeće:

»Ġadāwil li-ma'rifat kasūf aš-šams min kalām Baylik al-Qibčaqi« djelo posvećeno pitanju pomrčenja sunca (str. 111/br. 639–14).

Kao prilično značajan (sa jednim uskličnikom) i umjetnički izuzetno vrijednim (sa dvije zvjezdice) autor je rangirao vrlo bogato ilustriran »Kitāb fi al-'amal bi 'l-ašturlāb« Abu Šalata al-Umayye koji potiče iz 700/1300. godine a koji je posvećen pitanju upotrebe astrolaba (Str. 137/br. 773).

Sa dvije zvjezdice označen je »al-Qānūn al-mas'ūdī«, glavno astronomsko djelo Abu Rayḥāna al-Bīrūnija kojeg je 673/1274 u lipjekom neshu prepisao astronom Muḥammad Bin Mas'ūd Bin Muḥammad as-Sangārī.¹¹

Kategoriji istog umjetničkog nivoa (sa dvije zvjezdice) pripada »Ziğ al-bagdādī« (str. 157/br. 905) Gamāluddīna Abu 'l-Qāsima Bin Maḥfūza al-Bağdādija o kome nemamo nikakvih drugih podataka osim imena.

Nekoliko poglavlja iz kompleta astronomskih tablica Ali Ibn Yūnusa, egipatskog astronoma, koja se nalaze u Eg. nac. biblioteci pod. oznakom »Miqāt, 6/1/2 u katalogu je označena sa dva uskličnika.

9. O ovom autoru astronomskih djela koji je živio u periodu od 1423 do 1495. godine vidi *Matematiki i astronomi* . . ., Moskva, 1983. Sv. II, str. 514–522.

10. O Ibn al-Mağđīju vidi: *Matematiki i astronomi* . . ., Sv. II, str. 490–492.

11. *al-Qānūn al-mas'ūdī*. I–III. Haydarabād: Dāira al-ma'ārif al-'utmāniya, 1954–56.

U rijetke spada fragment od dva lista pod naslovom »Kitāb dāt al-ḥalq« Dāvūd ibn Sulaymāna (Str. 168/br. 969).

Kao izuzetan u svakom pogledu (dva uskličnika i dvije zvijezdice, str. 216/br. 83) izdvojeno je djelo »Kitāb taḥdīd nihāyat al-‘amākin wa tashīḥ masāfāt al- masākin«. ¹² Abu Rayhāna al-Bīrūnija koji predstavlja fotokopiju originala koji se čuva u Istanbulu (Fatih kolekcija br. 3386). Ovaj rukopis je naće nastao u Gazni 416/1025. godine.

Sa dva uskličnika je i »al-Maqālāt al-hāmisa wa s-sādisa wa s-sābi‘a min taḥrīr kitāb abūlūniyūs fi ‘l-mahrūfāt« Naṣīruddīn aṭ-Ṭūsija sa dopunama Ibn Bawwāba (djelovao u Bagdadu 662/1262). Djelo je prepisao Derviš Aḥmed Ibn Hāḡḡ 1036/1626, a u ovom katalogu navedeno je na str. 259 pod brojem 898-1. Ono inače predstavlja preradu Nasīruddīn aṭ-Ṭūsija petog, šestog i sedmog poglavlja Apoloniusovog djela o konusnim presjecima.

Sa dvije zvijezdice i jednim uskličnikom je označeno djelo »Kitāb ḡawāmi‘ al-‘ulūm« Ibn Farī‘una nastalo 500/1106. godine na temu klasifikacije nauka. Djelo je pisano lijepim neshom, a fotokopija je načinjena prema originalu za koji se ne zna gdje je. Djelo istovjetnog sadržaja i autora nastalo 600/1203 spomenuto je na istoj strani kataloga (272) kao i prethodno.

Kao izuzetno značajan klasificiran je, istina samo fotokopirani, fragment (str. 351/7012) od 33 lista djela pod naslovom »al-Maqāla al-‘āšira min sarā‘ir al-ḥikma fi ‘ilm an-nuḡūm« Ḥasan Bin Aḥmeda Bin Ya‘qūba al-Hamdānija načinjena na osnovu originala prepisanog u jemenskom gradu Sani 1091/1680 gdje se u privatnom posjedu nalazi i danas.

Po svojoj estetskoj vrijednosti ističe se i »Kitāb al-‘azmina...« Abū Zakarije Ibn Māsāvayha (str. 367/br. 4) nastao 900/1494 godine. Lijep sulus potiče iz pera Ala-ūdawla as-Sa‘īdija.

Djelo iz teorijske mehanike »al-Ḥiyal« (str. 620/br. 69) je djelo trojice braće, po imenu Banū Mūsā označeno je sa dva uskličnika i dvije zvijezdice. Njegova fotokopija načinjena je na 148 listova prema originalu koji se čuva u Vatikanu, a nastao je 600. godine/1203. ¹³

Sličnoj kategoriji literature pripada i »al-Gāmi‘ bayn al-‘ilm wa al-‘amal al-nāfi‘ fi šinā‘a al-ḥiyal« ¹⁴ (str. 241/br. 487) Ibn Isma‘īla ar-Razzāza al-Ġuzrija (Fotokopija načinjena na osnovu rukopisa u kolekciji Ahmed III, u Istanbulu br. 3472 koji potiče iz 602/1205 godine. Lijep nesh ispisan od strane Muḥammad Bin Yusufa Ibn Osmana al-Haskafija).

Zanimljivu građu ovaj katalog donosi i u vezi sa autorima i prepisivačima rukopisa porijeklom iz naših krajeva. Tako je na strani 266/br. 1067 indiciran rukopis »Šarḥ al-luma‘ (li-ibn Hā‘im)« koji čini komentar matematičkog djela mamelučkog matematičara i astronoma Ibn al-Hā‘ima (djelovao u Jerusalimu u periodu 1355–1412) iz pera našeg zemljaka Hatim efendije ¹⁵ iz Bijelog polja. U katalogu stoji da je

12. Izdanje ovog djela priredio je P. Poljakov u časopisu *Maḡalla ma‘had al-maḥtūṭāt al-Aarabiya*, (1381/82 – 1962) ⁴, VIII, No. 1–2, str. 1–328. Komentar ovog djela objavio E. S. Kenedy, Bejrut: American University Press, 1973, XX, 270.

13. Prijevod i komentar ovog djela priredio Donald R. Hill pod naslovom *The Book of Ingenious Devices (Kitāb al-ḥiyal) by the Banū (Sons of) Mūsā bin Shakir*. Dordrecht etc., D. Reidel Publishing Co., 1979. X, 267 p.

14. Ovaj »Kompedij teorije i prakse mehaničkih umijeća« priredio je Ahmad Y. Hasan, a izdao Institut za historiju arapske znanosti u Habelu, 1981. godine.

15. Vidi H. Šabanović: *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*. Sarajevo: Svjetlost, 1973. str. 467–469.

djelo nastalo 993. odnosno 1585 godine »vjerovatno rukom autora« što je malo pouzdano obzirom da je autor komentara Hatim Bjelopoljač živio znatno kasnije. Ovaj datum može biti vrijeme prepisa osnovnog djela, a ne vrijeme njegova nastanka niti vrijeme nastanka komentara. U svakom slučaju, ovaj rukopis traži dodatna istraživanja. Drugi rukopis istovjetnog sadržaja i istog autora naveden je na strani 606 pod brojem 270–2 a prepisao ga je 1152/1739 lijepim neshom Ibrahim Bin Halil Bin Rustam.

Od interesa je i »Šarḥ al-muhtadī li-’iḳād as-sirāğ al-munṭafī« (str. 250/br. 695) Utmān Bin Abd al-Manāna za koga se kaže da je 1193/1779 godine bio terğūman (dragoman) divana u Beogradu. Ovo djelo je 1206/1791 prepisao Ibrahim Kāmī Bin Ali dok je 1247/1827 bio u vlasništvu Qabučakli zade Muḥammad Atifa, kadije u gradu Izmiru.

U Eg. nacionalnoj biblioteci je sažetak »mulahhaş« ovog djela (str. 245 kat. br. 628) nastao 1311/1893. godine iz pera Egipćanina Abdulfatāḥ al-Banā’ad-Dimyāṭija obima 110 listova. U ovom katalogu naveden je i rukopis čiji je pepisivač čovjek našeg porijekla. Riječ je o geometrijskom djelu »Šarḥ aškāl at-ta’sis« Kādī zadea (br. 266/br. 1085) kojeg je 1074/1163 u Istanbulu prepisao ‘Abdusamed Ishāq sin Muhammada Bošnjak čije ime nije još iskrslo u dostupnim izvorima.

Na strani 467 kataloga pod brojem 98 naveden je rukopis astrološkog sadržaja »al-Bāri’ fī aḥkām an-nuğūm« Ali Bin Abi Riğāl aš-Šayhānija nastao 1200/1785. godine u lijepom neshu rukom našeg čovjeka Ibrāhīma, imama Sulejmanije džamije u Travniku.

Od šireg interesa za povijest astronomske geografije u našoj zemlji su i dva rukopisa spomenuta u Kingovom katalogu. Jedan (str. 385/br. 101–2) koji sadrži astronomske tablice sa geografskim dužinama nekih područja Turske i Balkanskog poluostrva nepoznatog autorstva iz 1159/1746 i drugi (str. 300/br. 4350) koji, pored recenzije Ulugbegovog zidža, na perzijskom sadrži i dodate tablice za geografsku širinu Istanbula i grada Sarajeva, prepisan 1165/1751. godine.

U zaključku se može reći da, iako mu nedostaje indeks autora što nije mali propust, ovaj katalog ima niz osobina koje ga preporučuju kako zbog svoje sistematičnosti tako i zbog činjenice što je u njemu dosljedno proveden postupak vrednovanja rukopisa, prvo po značaju koji imaju za historiju nauke u oblasti kojom se bave i drugo po njihovoj estetskoj vrijednosti.

Dodatnu vrijednost za nas ovaj katalog ima u tome što ukazuje na postojanje nekih egzaktnonaučnih rukopisa u Egipatskoj nacionalnoj biblioteci čiji su autori ili prepisivači porijeklom iz Bosne i Hercegovine i drugih krajeva Jugoslavije.